

**ВІДОБРАЖЕННЯ КУЛЬТУ СВЯТОГО ІОАННА НЕПОМУЦЬКОГО
В РЕЛІГІЙНОМУ МЕДАЛЬЄРСТВІ
(за матеріалами археологічних розкопок у Дубно)**

Віра ГУПАЛО

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: gupaloarcho@ukr.net*

Представлено аналіз трьох медальйонів на честь чеського святого Іоанна Непомуцького, виявлених під час розкопок у підвітарній крипті колишнього бернардинського костелу в м. Дубно. Предмети знайдено серед знищених поховань XVIII ст., що перетворює їх на рідкісні артефакти. Окрему увагу зосереджено на характеристиці особливостей іконографії й ідейного змісту зображень. Описано сукупність знаків, що супроводжують образ святого, встановлено їхнє значення згідно з християнською символікою та зв'язок із життям святого. Для розуміння закономірностей іконографічного типу коротко розглянуто знакові етапи діяльності Іоанна Непомуцького, обставини формування, розвитку та шляхи вияву його культу. Відзначено зв'язок географії культу святого з виникненням релігійних братств його імені та діяльністю окремих чернечих спільнот. Встановлено, що медальйони, аналогічні дубенським знахідкам, були ознакою членів духовного братерства. Аналіз знахідок із пам'яток на теренах Центральної Європи дозволяє припускати, що їх цілеспрямовано вкладали до гробу. З огляду на це, можна констатувати, що медальйони – цінна джерельна база, придатна для розгляду слабо вивчених аспектів фунеральної культури. Як наслідок, виникає можливість для вивчення вияву релігійних тенденцій у суспільному житті східних окраїн Речі Посполитої у період нової доби.

Проведені дослідження дозволяють дійти висновку, що в XVII–XVIII ст. поширення культу святого вийшло за межі Чехії й охопило терени усїєї Європи. Саме в цей період масовим явищем стало продукування релігійних медальйонів із зображенням св. Іоанна Непомуцького. В активному пропагуванні культу та розповсюдженні медальйонів відзначилися єзуїти, домініканці та францисканці. Девоціоналії, присвячені цьому святому, досі не були предметом окремого дослідження. Їхня присутність у похованнях, місцерозташуваннях і незначна кількість у колекціях поховального інвентарю, вказує на зв'язок похованих осіб із братськими спільнотами св. Іоанна Непомуцького. Ідейний зміст, закладений у культурі цього мученика, збагатив новими духовними тенденціями фунеральну культуру доби бароко.

Ключові слова: Дубно, бернардинський костел, крипта, поховання, релігійний медальйон, релігійний культ, Іоанн Непомуцький.

Релігійні медальйони – один із різновидів особистих предметів християнського культу. Різної форми та розміру медальйони виготовляли з металу, переважно з мосяжу, який часто вкривали шаром позолоти. Рідше трапляються вироби зі срібла чи золота. Вони мали вухко, розміщене, як правило, перпендикулярно до плаского щитка. Щоправда в екземплярів, які продукували у XIX–XX ст., воно розташоване вже в одній площині зі щитком. Практикували випуск медальйонів і без вухка, які нагадували радше невеликі за розміром медалі. Їх також використовували як підвіски, пробивши цвяшком наскрізну дірку. Щиток медальйона оздоблювало зображення, яке поміщали на одну або обидві поверхні. Медальйони відливали в ливарних формах або відтискали за допомогою штампів.

Зображення на релігійних медальйонах представляло різні аспекти християнського віровчення. Найвні на сьогодні каталоги [Bentkowski, 1830; Raczyński, 1841; Czapski, 1871; Rewoliński, 1885] репрезентують значний діапазон іконографії, яку проте не можна вважати

вичерпною. До найпопулярніших тем належить, наприклад, сюжети з катехизису (Свята Родина, чистилище), христологічні та марійні, патронічні (образи засновників окремих чернечих орденів), агіографічні, мартирологічні тощо. Загалом іконографія медальйонів відображала формування та поширення різних релігійних культів, основаних на християнських догмах. Тому вони – важливе джерело для багатовекторного вивчення духовності суспільства. У цьому контексті особливого значення набувають медальйони, знайдені в історичному контексті – виявлені в комплексах певних об'єктів.

Таку презентабельну збірку особистих предметів християнського благочестя виявлено під час археологічних досліджень у колишньому бернардинському костелі в м. Дубно на Волині. У храмі впродовж 1995–2007 рр. вивчали рештки некрополя XVII–XVIII ст. Результати засвідчили присутність у похованнях різних типів особистих предметів християнського культу (так званий девоціоналій – натільні іконки, хрестики, релікварії, вервиці тощо), які в цьому контексті – елемент фунеральної (поховальної) культури. Досі подібні артефакти належали до рідкісних знахідок і слабо вивчених пам'яток. Серед девоціоналій особливу увагу привертають релігійні медальйони, збірку яких репрезентують 18 предметів. Іконографія зразків пов'язана безпосередньо з певними догматами християнства латинського обряду. З огляду на це, медальйони як носії релігійних культів розкривають шляхи й способи поширення католицизму в міщанському та шляхетському середовищах ранньомодерної Волині, що надає вивченню цієї категорії поховального інвентарю особливої актуальності.

У підвітарній крипті бернардинського костелу впродовж майже 250 років здійснювали поховання як ченців бернардинів, так і представників місцевої заможної шляхти, які відзначилися особливими заслугами в духовному житті цієї спільноти. Це – фундатори, колатори, бенефактори. З різних причин захоронення було знищено і з поховального інвентарю збереглася лише дешиця. Колекція релігійних медальйонів із Дубна, незважаючи на фрагментарність, – одна з найбільших у Центрально-Східній Європі. Більшість предметів репрезентують зразки, які часто трапляються у похованнях XVII–XVIII ст. на всій території Європи. Наприклад, медальйони зі зображенням св. Бенедикта, Ігнатія Лойоли, Франциска Ксаверія, Барбари й ін. Натомість медальйони, присвячені св. Іоаннові Непомуцькому, трапляються дуже рідко і в поодиноких екземплярах. Із Дубна походить аж три предмети, виконані з мосяжу. В одному випадку збереглися рештки позолоти. Вироби мають різну форму й розміри. Особливість – двостороннє рельєфне зображення, стиль і способи передачі якого репрезентують різні художні властивості матриць. Вивчення іконографічних особливостей медальйонів розкриває пласт знань, пов'язаний як із продукуванням і розповсюдженням виробів, так і з популяризацією самого культу св. Іоанна Непомуцького. Розглянемо особливості зображення детальніше.

На двох медальйонах образ святого представлено на аверсі. Один із предметів має овальну форму (24,2×20,5 мм, із вушком 34,8 мм). Святий Іоанн зображений в анфас, у три четверті зросту (фото 7, а). Ретельно передано шати та їхні характерні елементи. На голові берет, з-під якого вибивається довге волосся, підборіддя обрамлене короткою бородою. Святий вбраний у сутану з округлим комірчиком, на яку накладено рокету, а поверх неї – мантолет. Святий Іоанн стоїть оповитий тихим смутком, з опущеними очима. У лівій руці стискає великий хрест із розп'яттям; нижнє рамено хреста підтримує правою рукою, у якій тримає пальмову гілку. По краю медальйона, у його верхній частині докола постаті святого, – скорочений напис, виконаний маюскулом із шерифами: *S(ANCTVS) I(OANNES) NEPOM(VCENVS)*. На реверсі в центрі поля медальйона поміщено зображення відрізаного язика, оточеного сяйвом; у нижній частині площини медальйона, під язиком, представлено хмари у вигляді укладених півмісяцем опуклостей.

Інший медальйон, де образ св. Іоанна Непомуцького представлено на аверсі¹, – найменший і майже округлої форми (23×21,5 мм, із вушком 30,8 мм). Святий одягнений у такі

¹ На реверсі зображено образ св. Барбари.

ж шати, як на попередньому зображенні, однак передано їх більш спрощено та схематично (фото 8, а). Простежено й інші відмінності. Невеликий хрест із розп'яттям Іоанн тримає на правому плечі, притискаючи до грудей; у лівій відхиленій назовні руці – пальмову гілку; за головою – округлий німб, на який поміщено п'ять зірочок. Обриси одягу, краї якого звиваються у фантазійні банки, вказують на стильові особливості епохи високого бароко. Довкола святого скорочений напис: *S(ANCTVS) IOA(NNES) NEPOM(VCENVS) M(ARTVRVS)*.

Найбільший із медальйонів, вкритий шаром золота, мав округлу форму (діаметром 34,1 мм, із вушком 44,1 мм). Образ св. Іоанна Непомуцького поміщено на реверсі². Його виконано з ретельною прорисовкою пасом волосся, пальців рук, густих складок драпірування одягу (фото 9, б). Привертає увагу те, що попри читабельні елементи вбрання, загалом шати відображено дуже схематично. Крім берета, можна стверджувати, що Іоанн був одягнений у сутану, очевидно, рокету і мантолет. Натомість зверху на мантолеті зображено тканину, яка, огортаючи ліве плече святого, навскоси задрاپірована на грудях, звисає із правого передпліччя. Голова святого повернута вправо і легко схилена донизу. Погляд спрямований на хрест (без розп'яття), який опирає на праву долоню, а нижній край підтримує лівою рукою. Опущені очі надають обличчю сумного виразу, однак загалом образ не просякнутий трагізмом мучеництва. Голову Іоанна оточують п'ять зірок. Довкола постаті святого скорочений напис: *S(ANCTVS) IO(ANNES) NEPOMVC(ENVS) M(ARTVRVS)*.

Іконографія образу св. Іоанна Непомуцького пов'язана безпосередньо з історією його життя. Більшість дослідників вважає, що народився він між 1340 та 1350 р. у місцевості Помук поблизу Праги. З 1370 р. прийняв постриг і у Празькій курії розпочався його поступовий кар'єрний ріст як клирика на духовній ниві. Іоанн здобув добру освіту. Навчання розпочав у щойно відкритому тоді Празькому університеті юристів (1381) і продовжив студії в університетах Болонії та Падуї (1382–1387), де одержав ступінь доктора костельного права. Повернувшись на батьківщину, обіймав різні посади (пробоша, каноніка, архидиякона), а потім – генерального вікарія при Празькому єпископові Іоанні з Єнштейна (Johannes von Jenstein). Як доктор костельного права, захищаючи інтереси Церкви, був солідарний з єпископом, який опинився у конфронтації з чеським королем Вацлавом IV³. Його ситуація ускладнилася ще й тому, що як сповідник королеви Іоанни зберігав таємницю її сповіді. За відстоювання віри і права Церкви був ув'язнений і підданий жорстоким тортурам, після яких, згідно з указом короля, проти ночі на 21 березня 1393 р. його стратили. На шию в'язневі прив'язали жорновий камінь, зв'язали руки й ноги, дерев'яним кляпом заткнули рота і скинули з моста у р. Влтаву. Тіло, підняте з дна річки, згодом каноніки поховали в катедрі Святого Віта. У 1733–1736 рр. в одному з вівтарів влаштували срібний мавзолей авторства А. Corradini, J.E. Fischera von Erlach [Adamek, 1982, s. 373]. Ця смерть за віру перетворила І. Непомуцького на святого мученика.

Посмертна історія Іоанна Непомуцького багата на різноманітні чуда й дива. Натомість у зв'язку з виступами гуситів і протестантів, що охопили усю Чехію, канонізація святого в середньовіччі не відбулася. Однак, незважаючи на це, його культ розвинувся до величезних масштабів, охопивши усю Чехію та землі Габсбурзької імперії. Лише в 1729 р. папа Бенедикт XIII додав Іоанна Непомуцького до лику святих. Загалом у XVIII ст., окрім Праги, визначним осередком культу святого був Відень, поклонялися йому в Зальцбурзькій та Мейсенській архидієцезіях. Особливу пошану віддавали святому також у Баварії, Італії, Франції. Культ цього святого поширився й на терени Польщі, охопивши її східні окраїни. Не

² На аверсі представлено образ Ісуса Назаретянина Викупленого (фото 9, а).

³ Після відносно спокійного правління імператора Карла IV Люксембурзького, що відзначалося гармонійними взаєминами з Церквою, на трон вступив його син Вацлав IV, який прагнув реалізувати політику сильної централізованої королівської влади. Як наслідок, це призвело до зменшення раніше ustalених свобод, незалежності та права Церкви і, зрозуміло, спричинило конфлікт між королем та Празьким єпископом, прихильником якого й був Іоанн Непомуцький [Adamek, 1982, s. 371–72].

мав він таких масштабів, як в Австрії чи Південній Німеччині, проте залишався популярним упродовж багатьох століть. Свідчення цього – його численні сліди та вияви на теренах сучасної Литви, Білорусі та України.

Офіційно св. Іоанн Непомуцький патрон Чехії, Польщі, Австрії, Баварії. До нього звертаються з молитвами при повенях, опікується він переправами через річки, мостами, тому часто його фігурку встановлювали біля води. Його також вважають опікуном моряків, рибалок, плотогонів, мельників – усіх, пов'язаних із працею на воді, а також паломників і вмираючих; охороняє від зурочення; береже посіви від повені, бурі, граду.

Основні моменти життя Іоанна Непомуцького знайшли символічне відображення в іконографії, до якої вдавалися скульптори, живописці, графіки доби бароко [Adamek, 1982, s. 378]. Як правило, його представляли у статичній позі, що виражала апогей мученицької слави, чи в динаміці, що межувало з релігійним екстазом. Більшість зображень, незважаючи на їхню інваріантність, переважно наслідували першовзірець – пам'ятник, встановлений у 1683 р. на Карловому мості у Празі, який виконано з бронзи в Нюрнберзі, у майстерні Ієроніма Герольда, згідно з проектом Йогана Брокоффа [Кнарі́нські, 2002, s. 117]. При цьому особливостями скульптурного образу Іоанна Непомуцького були: священничі шати, хрест і пальмова гілка. Часто на задньому плані представляли міст через Влтаву. Ці ж тенденції знайшли відображення і в релігійному медальєрстві.

На описаних медальйонах із Дубна постать св. Іоанна Непомуцького представлена в шатах, що відповідали становищу, яке він займав на час смерті як представник вищого духовенства. Поверх сутани на святому рокета як ознака юрисдикції та мантолет із горностаю як хорова вбрання і ознака високої відзнаки в церковній ієрархії [Adamek, 1982, s. 378]. Пальмова гілка – символ мучеників. Хрест як символ відпущення гріхів із розп'яттям нагадує про особливу набожність святого до розп'ятого Ісуса, коли він щодня упродовж тривалого часу молився, заглиблюючись у переживання страстей Господніх.

Порівняльна характеристика медальйонів показала певні відмінності в їхній іконографії. Так, на одному виробі довкола голови Іоанна відсутній німб, хоча в написі він іменованій “*sanctus*” (фото 7, а). Це може свідчити про те, що медальйон вибито ще до канонізації. Ключ до розуміння цього образу – зображення на реверсі, де представлено відрізаний язик святого, що виступає символом мовчання, себто збереження таємниці сповіді, в чому Іоанн був непохитним, незважаючи на тортури. З огляду на це, язик оточено сяйвом і представлено серед хмар, що символізують небесний маєстат. Зміст цієї композиції відсилає до подій 1715 р., коли у зв'язку з підготовкою до канонізації здійснено ексгумацію його останків. Обстеження решток показали, що в доброму стані збереглися мозкова маса і язик, вкладені до релікварію [Кнарі́нські, 2002, s. 117, № 2478; Kondraciuk, 2010]. Імовірно, ця надзвичайна подія дала поштовх для виконання окремого медальйона, який, найвірогідніше, виготовлено десь між 1715–1721 р., тобто напередодні беатифікації, але безперечно до канонізації в 1729 р.

Відмінна риса іншого медальйона (при тотожності решти атрибутів) – за головою святого зображено німб, на якому розміщено п'ять зірок, що безпосередньо пов'язані з моментом кончини святого. Так, архієпископ Празький Іоанн Єнштейн у листі до папи Боніфация IX, описуючи страту Іоанна, зазначав, що, коли тіло каноніка поглинули води Влтави, над поверхнею річки з'явилися п'ять зірок у вигляді корони, які вказували на місцеперебування мученика [Adamek, 1982, s. 373]. Водночас в іконографії їх наділено глибшим сенсом: кожна з них означає окрему літеру у слові “*tacui*” – “*я мовчав*”, а також п'ять ран Христових. Окрім того, зірки – символ п'яти чеснот святих мучеників: набожності, смирення, зберігання таємниці, ревності, милосердя [Zawada, 2014, s. 50].

Значно відрізняється від описаних медальйон, де довкола голови св. Іоанна Непомуцького зображено п'ять зірок, які утворюють своєрідний німб (фото 9, б). У руках святий тримає хрест без розп'яття, що в цьому випадку символізує страждання. Крім цього, поверх мантолета через плече перекинута пасмо тканини, спосіб згортки якої дуже нагадує

плащ на образах мучеників. Плащі, особливо червоного кольору, також були символами страждань.

Окреме питання – проблема часу й місця виготовлення дубенських медальйонів. Потрібно наголосити, що для всіх трьох предметів притаманне майстерне виконання – високий художній рівень зображень, що свідчить про витвір талановитих медальєрів. Відсутність клейма ливарника не дозволяє ототожнити ці вироби з конкретними майстернями. У цій ситуації особливого значення набуває зображення св. Барбари на реверсі одного з медальйонів (фото 8, б). Аналогічний образ святої мучениці наявний на одному з предметів зі збірки Т. Револінського [Rewoliński, 1887, tab. III, 83]. На ньому під фігурою святої вибито дату “1773”, а на аверсі під зображенням Ченстоховської Матері Божої – місце виготовлення “ROMA”. Такий же медальйон, який, на відміну від попереднього, має дату “1775”, виявлено в Пултуську [Kołyszko, 2007, s. 75, ryc. 3]. Ці опосередковані дані дозволяють, дещо обережно, говорити про римське походження й дубенського медальйона та датувати його 70-ми роками XVIII ст. Цьому не перечить хронологія загалу артефактів, виявлених у підвітарній крипті дубенського костелу, звідки походить і названий медальйон. Тут визначального значення набувають рештки домовин із вибитою датою смерті: 1780, 1781, 1788.

Отже, іконографія, художні властивості зображень, високий рівень ливарницької майстерності, а також бездоганність написів латинською мовою, притаманне всім дубенським медальйонам, – це ті риси, які відповідали вимогам, відповідно до яких продукували деволюціоналії. Найвизначнішим центром, звідки деволюціоналії подібної якості як носії релігійних культур поширювалися і досягали найвіддаленіших закутків християнської ойкумени, безперечно, був Рим, де функціонували медальєрні майстерні високого рівня⁴. Упродовж XVII–XIX ст. італійські ремісничі осередки досягнули вершини медальєрного мистецтва⁵.

Від моменту канонізації Іоанна Непомуцького його культ набув поширення по всій території Польщі, ввійшовши до числа одного з центральних у релігійному житті суспільства. Особливо численні сліди пошанування святого відомі в регіоні Розточчя і на прилеглих теренах [Kondraciuk, 2010]. Безперечно, в межі поширення культу цього мученика були втягнуті й терени на пограниччі з коронними землями, так звані креси – сучасні Литва, Білорусь, Україна [Neromuki kresów...].

Варто відзначити, що у пропагуванні культу важливу роль відіграли перші друковані твори, присвячені життєпису Іоанна Непомуцького. Найдавніші з них з’явилися ще задовго до канонізації: 1716 – у Кракові, 1721 – Познані, 1726 – Вільнюсі, 1728 – Торуні. Від часу урочистостей причислення Іоанна до лику святих вийшли друком праці у Кракові та Варшаві (1729), Браневі та Торуні (1731), Ченстохові (1744–1745, 1756), Познані (1753), Каліші (1757), Ловічі (1761), Перемишлі (1790). В Україні подібні твори виникли спершу у Львові (1740, 1753), а згодом – у Бердичеві (1761) та Дубні (1787) [Warchałowski, 2003, s. 154–155]. Окрім того, у Дубні в другій половині XVIII ст. збудовано фарний костел, названий на честь Іоанна Непомуцького⁶, що дає змогу розглядати місто як один із центрів поширення культу святого.

⁴ Активність майстерень, що працювали у XVII ст. на теренах Польщі, поступово згасала, тому вже у XVIII ст., на думку дослідників, у королівстві не було жодного значущого медальєра. Натомість деволюційну продукцію виготовляли на теренах Німеччини, Австрії, Іспанії [Samek, 1984, s. 242; Kołyszko, 2013, s. 246].

⁵ До грона найвидатніших медальєрів належали, наприклад, Gaspar Morone, Gaspar Mola, родина Namerrani, Francesko і Ignacio Bianki та багато інших.

⁶ Фундацію першого дерев’яного храму (так званого “янівського”) засновано ще в 1612 р. за князя Януша Острозького. На 1656 р. храм ще перебував у стані будівництва, що засвідчує тестамент Барбари Яйковської: “... do kościoła Farskiego Dubieńskiego pięset zł.p. na zbudowanie Kościoła” [APBK (Archiwum Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie), rkps RGP-b-3, s. 339]. Костел названо в честь св. Яна (Іоанна) – патрона-фундатора. У 1725 р. храм згорів під час бурі. Спорудження нової будівлі костелу ініціював тодішній пробощ, згодом – єпископ Ян Хризостом Качковський. Будівництво капітальної споруди відбулося вже після канонізації Яна Непомуцького, це, очевидно, вплинуло на присвяту храму святому мученикові.

Церква шанує І. Непомуцького передусім як оборонця таємниці сповіді, тому святий мученик був взірцем святенництва. Пропагували таку його роль чернечі ордени, з яких найактивніше діяли єзуїти [Hochleiter, 2009, s. 128]. Особливою пошаною оточували культ Іоанна Непомуцького й у домініканському та всіх гілках францисканського орденів [Сінкевич, 2009, с. 154]. Географія поширення культу відображена у спорудженні костелів на його честь: Долинівка біля Стрия, Білолівка, Любар, Завалійки, Мізоч на Волині, Заміхів, Маркова, Стара Синява, Збриж, Бояни, Турильче на Поділлі; окремих вівтарях у храмах, зокрема бернардинському костелі Святого Андрія та августіанському Святої Анни у Львові, костелі Вознесіння Пресвятої Богородиці у Винниках, костелі Святого Варфоломія у Дрогобичі, фарному костелі в Острозі, єзуїтському костелі Святих Петра і Павла в Луцьку; та фресковому розписі – єзуїтський костел Святого Петра і Павла у Львові, парафіяльний костел у Наварії, Таданях на Львівщині та багато інших [Neromuki Kresów...]. Однак масовим явищем у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. стали поодинокі фігурки Іоанна Непомуцького, виконані з каменю або дерева, часто вкритого поліхромним розписом⁷. Встановлювали їх на постаментах просто неба або під своєрідним накриттям, що мало вигляд каплички. До наших днів значну частину подібних фігурок уже втрачено, але й ті, що збереглися, засвідчують надзвичайну популярність культу святого. Розташовували їх переважно на роздоріжжі, наприклад, Лопатин, Ушня, Суходіл, Мостиська, та біля мостів через струмки, річки, греблі: Львів, Любінв Великий, Мостиська, Збараж, Іваничі, Голоби [Neromuki Kresów...].

Пропагування культу Іоанна Непомуцького безпосередньо пов'язане з виникненням і поширенням братств його імені та передачею часточок мощей святого як реліквій. Варто відзначити, що найдавніше братство у Польщі виникло в 1733 р. при костелі Святої Анни у Варшаві, а також у Всові; згодом організувалися спільноти при інших духовних осередках: 1736 р. – у Торуні, 1748 – Гурці Кляшторній, 1753 – Каліші та Козьміні. Перша хвиля появи братств св. Іоанна Непомуцького докотилась і до України – в 1737 р. виникла конфратернія у Львові при тринітарському костелі, в 1753 р. – у Заславі при бернардинському, а в 60-х роках XVIII ст. – в Аннополі та Бердичеві [Warchałowski, 2003, s. 160]. Загалом у XVIII ст. у Польщі існувала значна кількість братств, особливо при бернардинських костелах [Encyklopedia katolicka, 1997, s. 813]. Як правило, братство мало у храмі відведене місце, яке позначав вівтар, присвячений святому. Діяльність братської спільноти регулював статут, зміст якого зводився до означення моральних чеснот, визначення прав та обов'язків, встановлення регламенту відпустів, складання текстів молитов, гімнів, літаній і пісень до св. І. Непомуцького.

Відомо, що члени найдавнішого братства св. Іоанна Непомуцького, яке заснував 1706 р. у Празі Кристіан Флоріан Хегер фон Хегерн при капличці Святого Іоанна Непомуцького в монастирі Емаус, носили на грудях медальйони із зображенням святого [Kult i patronat Jana Neromuscena...]. Є підстави вважати, що ця традиція стала однією з ознак членів братства в усій Європі. Переконають у цьому медальйони з іконографією, присвяченою І. Непомуцькому, знайдені в похованнях. Тут треба зазначити, що суспільний зріз братств демонструє членство в ньому представників різних соціальних груп. Насамперед різного рангу духовенства й освічених верств соціуму, поступово охоплюючи дрібну шляхту, ремісників, купців та інших [Warchałowski, 2003, s. 162]. Медальйони, знайдені в підвітарній крипті у Дубно, безперечно належали представникам суспільної еліти.

Водночас варто наголосити, що серед значної кількості медальйонів, виявлених на сьогодні під час археологічних досліджень поховань (як ґрунтових, так і у криптах), зразки, присвячені св. І. Непомуцькому, досі рідкісні. Наприклад, два медальйони із зображенням святого відомі в похованнях на цвинтарі при костелі Святого Миколая в Маньовах на Підгаллі, де предмети вкладено до рук померлих [Chudzińska, 1998, s. 76–77, 103–104, tabl. XXV, 52; XXVI, 15]. Цікавий медальйон походить із поховання на цвинтарі при костелі Всіх Святих у Глівіцах (Сілезія). Виконано його з тонкої бляшки у вигляді сльози, на аверсі зображено півпостать

⁷ Чудовий зразок такої скульптури зберігся у с. Коцурів поблизу Львова.

святого, а на реверсі – оточений сяйвом язик, над яким два ангели тримають вінець. Медальйон перебував біля стегна покійниці, поблизу розсипу намистинок із вервиці, до складу якої, за припущеннями авторів досліджень, і входив [Furmanek, Michnik, 2004, s. 402, 410, рис. 2, 4]. Один медальйон походить із поховання в костелі Святого Якова Апостола в Лемборку на Помор'ї [Kołoszko, 2013, s. 93–94, рис. 46–47]. Лише в одному з численних поховань на парафіяльному цвинтарі у Старогарді Гданському трапився медальйон із зображенням св. І. Непомуцького. Його розташування в області шиї небіжчика вказує, що предмет звисав на грудях [Aleksandrowicz, 2017]. У Празі серед речей, виявлених у колективній могилі біля костелу Пресвятої Трійці, знайдено один медальйон “святоянський” [Beraňová, 1989, p. 271–274, obr. 2]. У Львові під час досліджень крипт костелу Святого Казимира серед знищених поховань виявлено також лише один медальйон із зображенням св. І. Непомуцького [Nepomuki Kresów...].

Якщо виходити з факту, що члени братства св. І. Непомуцького при житті мали обов'язок носити медальйони зі зображенням святого, то можемо припустити, що з ними вони могли бути й поховані. Хоча й не обов'язково. Водночас на певний зв'язок культу святого з фунеральною культурою вказує зміст, яким наділено один з атрибутів святості, що супроводжують Іоанна Непомуцького, – хрест із розп'яттям. Це – особливий хрест, чітко окресленої форми. Маючи його при собі в годину смерті та звертаючи до нього останні молитви, можна було одержати повне прощення гріхів [Scheer, 1990, s. 13]. Тому, як відзначає Януш Гохлейтер: *“Katolicy duchowni upatrywali w nim swojego szczególnego patrona, poprzez jego orędownictwo nad sprawowaniem sakramentu pokuty”* [Hochleiter, 2009, s. 135]. У цьому контексті стає зрозумілою присутність фігурок св. Іоанна Непомуцького на громадських цвинтарях, наприклад, у Львові на Личаківському цвинтарі на могилі Іоанни Каванни з 1874 р., у Наварії, Меденичах, Костиеві, Комарно, Пустомитах–Лісневичах, Збаражі. Частіше встановлювали фігурку святого біля храмів, де в XVII–XVIII ст. функціонували цвинтарі, як правило, ліквідовані впродовж XIX ст. Наприклад, Львів – костели Святої Марії-Магдалени та Святої Анни, Підгірці – Святого Юзефа, Городок – Воздвиження Святого Хреста, Спас у Кам'яно-Бузькому районі – церква Спаса, Коцурів – церква Святого Симеона, Сороки Львівські – церква Откровення Господнього, Турка – церква Святого Миколая, Підкамінь – каплиця при домініканському костелі, Лешнів – каплиця при бернардинському костелі тощо [Nepomuki Kresów...].

Підсумовуючи дослідження трьох медальйонів із Дубна, варто відзначити кілька важливих моментів. Насамперед, існують підстави вважати, що медальйони зі зображенням св. Іоанна Непомуцького репрезентують високохудожні зразки релігійного медальєрства. З огляду на досконалість рельєфу зображення, довершеність композиційних сюжетів і бездоганність написів, подібні вироби могли бути виконані лише у високопрофесійній майстерні, яка функціонувала, найімовірніше, у Римі або в одному з відомих європейських центрів. Шляхи потрапляння медальйонів у Дубно різні. До прикладу, придбані під час індивідуальних паломницьких мандрівок або “вдома” – у монастирях і костелах, особливо названих на честь св. І. Непомуцького. Передовсім подібні медальйони, очевидно, призначалися для членів братств св. Іоанна Непомуцького, з яких найближчою до Дубна була спільнота при бернардинському монастирі у Заславі. Особи, поховані в дубенському бернардинському костелі, яких супроводжували “святоянські” медальйони, могли бути як членами заславського братства, так і придбати його в дубенському фарному костелі св. І. Непомуцького.

Водночас привертає увагу те, що в дубенській медальєрній колекції зразки зі зображенням І. Непомуцького кількісно поступаються лише предметам із зображенням єзуїтських святих Ігнатія Лойоли та Франциска Ксаверія, що дає змогу пов'язувати зазначені медальйони також і з активною діяльністю Товариств Ісуса, потужні осередки яких у вигляді колегій активно діяли саме поблизу Дубна – в Острозі (1624–1773) та Луцьку (1608–1773) [Шевченко, 2002, с. 86–92]. Це тим імовірніше, що в поширенні культу св. І. Непомуцького

езуїти, як і домініканці та францисканці, опиралися передусім на освічені верстви соціуму. Численні сліди культу святого (храми, вівтарі, фрескові розписи) демонструють глибоко закорінену віру в його заступництво, що знайшло особливий вияв у придорожніх капличках і фігурках. Натомість присутність “святоянівських” медальйонів у похованнях – це явище, в основі якого лежать богословсько-філософські роздуми над питаннями життя та смерті, таїнством покаяння, духовного очищення на дорозі до Бога. Присутність такого медальйона як поховального інвентарю – це не просто елемент ритуалу, а привнесення у поховальну культуру більш глибокого й тоншого розуміння змісту останнього каяття на порозі до спасіння.

ЛІТЕРАТУРА

- Сінкевич Н.* (2009). *Laudare Benedicere praedicare*. Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст. – Київ. – 408 с.
- Шевченко Т.* (2002). Доми Товариства Ісуса, їх фундатори і благодійники на українських землях Речі Посполитої: 1572–1647 // *Етнічна історія народів Європи*. – Вип. 13. – С. 86–92.
- АРВК. – rkps RGP-b-3. – *Oblata zapisu JMCi Paniey Barbary Jaykowskiej w Grodzie Łuckim Die 12 Januarij 1656*. – S. 339.
- Adamek T.* (1982). *Św. Jan Nepomucen i jego relikwiarz na Jasnej Górze* // *Studia Claromontana*. – Т. 3. – S. 371–380.
- Bentkowski F.* (1830). *Spis medalów polskich lub z dziejami krainy polskiej styczniymi*. – Warszawa.
- Beranová M.* (1989). *Kovové vínky pražských divek ze 17. a první poloviny 18. století* // *Archaeologica Pragensia*. – Т. 10. – S. 269–280.
- Furmanek M., Michnik M.* (2004). *Dewocjonalia z cmentarza przy kościele pw. Wszystkich Świętych w Gliwicach* // *Rocznik Muzeum w Gliwicach*. – Т. XIX. – S. 399–420.
- Chudzińska B.* (1998). *Dewocjonalia z nowożytnego cmentarzyska we wsi Maniowy na Podhalu*. – Kraków. – 178 s.
- Czapski E.H.R.* (1871). *Catalogue de la collection de medailles et monnaies Polonaises*. – St. Petersburg.
- Hochleiter J.* (2009). *Św. Jan Niepomucen jako katolicki bohater kultowy* // *Studia Elckie*. – Т. 11. – S. 122–136.
- Knapiński R.* (2002). *Przedstawienia św. Jana Nepomucena w sztukach plastycznych jako przykład ikonografii hagiograficznej* // *Imago narrat. Obraz jako komunikat w społeczeństwach europejskich*. – Acta Universitatis Wratislaviensis. – S. 111–135.
- Kołyшко M.* (2007). *Aport w zaświaty. Dewocjonalia z nekropoli rodziny Wessłów w Pułtusk* // *Pułtuskie osobliwości. Materiały wydane w roku obchodów 750-lecia nadania praw miejskich*. – Warszawa. – S. 65–111.
- Kołyшко M.* (2013). *Dewocjonalia z końca XVI–XVIII wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski (stan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie)*. – Toruń. – 318 s.
- Kondraciuk P.* (2010). “Roztoczański patron”. *Kaplice i figury św. Jana Nepomucena w pejzażu kulturowym Roztocza*. Режим доступу: <http://www.muzeum-zamojskie.pl/wp-pdf/nepomucen.pdf>
- Kult i patronat Jana Nepomucena. Relikwie i bractwa*. Режим доступу: <http://www.nepomuki.pl/nepomuki/kult.html>.
- Kuźmiak K.* (1997). *Jan Nepomucen* // *Encyklopedia Katolicka*. – Т. VII. – S. 812–813.
- Aleksandrowicz T.* (2017). *Medalik św. Jana Nepomuckiego z wykopalisk w Starogardzie Grańskim*. Режим доступу: <http://www.wkregusakrum.blogspot.com/.../artykul-o-medaliku-sw-jana-nepomucena>
- Nepomuki kresów: Litwa, Ukraina, Ruś Biała, Inflanty*. Режим доступу: <http://www.nepomuki.pl/nepomuk/litwa.htm>.
- Raczyński E.* (1841). *Gabinet medalów polskich*. – Poznań. – 359 s.
- Rewoliński T.* (1887). *Medale religijne odnoszące się do Kościoła katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski*. – Kraków. – 126 s.
- Samek J.* (1984). *Polskie rzemiosło artystyczne: czasy nowożytne*. – Warszawa. – 465 s.
- Warchałowski W.* (2003). *Kult i ikonografia św. Jana Nepomucena w Łowiczu* // *Mazowieckie Studia Humanistyczne*. – Т. 1–2. – S. 153–166.

Zawada M. (2014). Święty Jan Nepomucen: milczący kapłan. – Bystra. – 68 s.

REFERENCES

- Sinkevych, N. (2009). *Laudare Benedicere praedicare. Dominikanskiy orden na Volyni v kintsi XVI–na pochatku XIX st.* Kyiv, 408 pp. (in Ukrainian).
- Shevchenko, T. (2002). Domy Towarystwa Isusa, yikh fundatory i blahodiinyky na ukrainskykh zemliakh Rechi Pospolytoi: 1572–1647. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 13, 86–92 (in Ukrainian).
- Archiwum Prowincji Bernardynów w Krakowie.* rkps RGP-b-3. Oblata zapisu JMCi Paniey Barbary Jaykowskiesy w Grodzie Łuckim Die 12 Januarij 1656. 339 pp. (in Polish).
- Adamek, T. (1982). Św. Jan Nepomucen i jego relikwiarz na Jasnej Górze. *Studia Claramontana*, 3, 371–380 (in Polish).
- Bentkowski, F. (1830). *Spis medalów polskich lub z dziejami krainy polskiej styczynymi.* Warszawa (in Polish).
- Beranová, M. (1989). Kovové vínky pražských divek ze 17. a první poloviny 18. století. *Archaeologica Pragensia*, 10, 269–280 (in Czech).
- Furmanek, M. & Michnik, M. (2004). Dewocjonalia z cmentarza przy kościele pw. Wszystkich Świętych w Gliwicach. *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, 19, 399–420 (in Polish).
- Chudzińska, B. (1998). *Dewocjonalia z nowożytnego cmentarzyska we wsi Maniowy na Podhalu.* Kraków, 178 pp. (in Polish).
- Czapski, E.H.R. (1871). *Catalogue de la collection de medailles et monnaies Polonaises.* Sankt-Petersbourg, 406 pp. (in French).
- Hochleiter, J. (2009). Św. Jan Niepomucen jako katolicki bohater kultowy. *Studia Elckie*, 11, 122–136 (in Polish).
- Knapieński, R. (2002). Przedstawienia św. Jana Nepomucena w sztukach plastycznych jako przykład ikonografii hagiograficznej. *Imago narrat. Obraz jako komunikat w społeczeństwach europejskich. Acta Universitatis Wratislaviensis*, 111–135 (in Polish).
- Kołyško, M. (2007). Aport w zaświaty. Dewocjonalia z nekropoli rodziny Wessłów w Pułtusku. *Pułtuskie osobliwości. Materiały wydane w roku obchodów 750-lecia nadania praw miejskich*, Warszawa, 65–111 (in Polish).
- Kołyško, M. (2013). *Dewocjonalia z końca XVI–XVIII wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski (stan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie).* Toruń, 318 pp. (in Polish).
- Kondraciuk, P. (2010). “Roztoczański patron”. Kaplice i figury św. Jana Nepomucena w pejzażu kulturowym Roztocza. Retrieved from <http://www.muzeum-zamojskie.pl/wp-pdf/nepomucen.pdf> (in Polish).
- Kult i patronat Jana Nepomucena. Relikwie i bractwa (n.d.). Retrieved from <http://www.nepomuki.pl/nepomuki/kult.html> (in Polish).
- Kuźmiak, K. (1997). Jan Nepomucen. In *Encyklopedia Katolicka*, 7 (pp. 812–813) (in Polish).
- Aleksandrowicz, T. (2017) Medalik św. Jana Nepomuckiego z wykopalisk w Starogardzie Grańskim. Retrieved from <http://www.wkregusakrum.blogspot.com/.../artykul-o-medaliku-sw-jana-nepomucena> (in Polish).
- Nepomuki kresów: Litwa, Ukraina, Ruś Biała, Inflanty (n.d.). Retrieved from <http://www.nepomuki.pl/nepomuk/litwa.htm> (in Polish).
- Raczyński, E. (1841). *Gabinet medalów polskich.* Poznań, 359 pp. (in Polish).
- Rewoliński, T. (1887). *Medale religijne odnoszące się do Kościoła katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski.* Kraków, 126 pp. (in Polish).
- Samek, J. (1984). *Polskie rzemiosło artystyczne: czasy nowożytne.* Warszawa, 465 pp. (in Polish).
- Warchałowski, W. (2003). Kult i ikonografia św. Jana Nepomucena w Łowiczu. *Mazowieckie Studia Humanistyczne*, 1–2, 153–166 (in Polish).
- Zawada, M. (2014). *Święty Jan Nepomucen: milczący kapłan.* Bystra, 68 pp. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 1.11.2018
прийнята до друку 6.12.2018

THE REFLECTION OF SAINT JOHN OF NEPOMUK CULT
IN RELIGIOUS MEDALLIC ART

(according to the archaeological excavations in Dubno)

Vira HUPALO

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko St., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: gupaloarcho@ukr.net*

An analysis of three medallions, dedicated to the Czech Saint – John of Nepomuk, which were discovered during the excavations in the under the altar crypt of the former Bernardine Catholic church in Dubno, is presented at the article. These items were found in the context of the destroyed burials of the XVIII century, which transforms them into a category of rare artifacts. Particular attention is focused on the characteristics of the features of iconography and the ideological content of images. The set of characters accompanying the image of St. John of Nepomuk is described. Their value according to Christian symbolism and connection with the hagiography of saint are defined. To understand the consistent patterns of the iconographic type, a brief overview of the iconic stages of John of Nepomuk's activity, the circumstances of formation, development and ways of manifestation of his cult are carried out. The connection of the geography of the cult of the saint with the emergence of religious brotherhoods of his name and the activities of certain monkhood communities is noted. It was established that medallions are similar to finds from Dubno were a sign of spiritual brotherhood members. An analysis of the findings from the sites on the territory of Central Europe suggests that these medallions were purposefully put into the grave. The data obtained provide medallions with the properties of a valuable source base, suitable for considering the poorly studied aspects of a funeral culture. As a result, the nature of the manifestation of religious tendencies in the social life of the eastern outskirts of the Polish-Lithuanian Commonwealth during the period of modern history is studied.

The conducted studies allow concluding that in the XVII–XVIII centuries the spread of the cult of the saint went beyond the bounds of the Czech Republic and covered the territory of the whole of Europe. At this particular time, the production of religious medallions with the depicting of the saint was a mass phenomenon. In the active propaganda of the cult and the distribution of medallions distinguished Jesuits, Dominicans and Franciscans. Devotional objects dedicated to St. John of Nepomuk, still have not been the subject of a separate study. Their presence in the burials, the location and a small amount in the collections of funeral equipment, indicates the connection of buried persons with the brotherhood communities of St. John of Nepomuk. The ideological meaning, embodied in the cult of this holy martyr, enriched with new spiritual trends of funeral culture of the Baroque period.

Key words: Dubno, Bernardine Catholic Church, crypt, burial, a religious medallion, a religious cult, John of Nepomuk.